Gönczöl Katalin

Rendhagyó gondolatok a magyar büntetőpolitika új fejezetéről

Nagy megtiszteltetés és öröm számomra, hogy e nagy múltú és tekintélyes nemzetközi társaság rangos rendezvényén elmondhatom gondolataimat. Különös öröm, hogy a résztvevők körében régi barátokat, kollégákat üdvözölhetek.

Nem törekszem nagy ívű előadást tartani. Úgy érzem, nem vállalkozhatom arra, hogy bemutassam a magyar büntetőpolitika új tendenciáit, vagy megírjam egy új fejezetét. Az elmúlt, közel négy évben ugyanis a büntetőpolitika elvi kérdéseiért felelős miniszteri biztosként abban a kivételesen szerencsés helyzetben voltam, hogy három jelentős és egymással szorosan összefüggő reform munkáit irányíthattam. Az alkotás közvetlen és kollektív élménye még tart.

Ezért előadásom első részében inkább csak az elért eredmények rövid számbavételére törekszem. A második részben pedig megosztanám önökkel azokat a gondolatokat, amelyek most, a reform folytatása közben leginkább foglalkoztatnak. Olyan problémákat vázolok fel, amelyekre az elméleti és a gyakorlati szakemberek közösen találhatják meg a nagypolitika számára hasznosítható jogállami megoldásokat.

A fiatal magyar demokrácia büntetőpolitikai reformjában a legfontosabb mércének a jogállami és az alkotmányos követelményeket tartottuk. 1990 óta ugyanis a büntető anyagi jogi, eljárásjogi és büntetés-végrehajtási jogi garanciák rendszere az Alkotmánybíróság gyakorlatában folyamatosan megmérettetik. A büntető jogalkotásban, a bűnüldözésben, a büntető-igazságszolgáltatásban, a büntetés-végrehajtásban és a bűnmegelőzésben ugyanolyan társadalmi realitásként kell kezelni az emberi jogokat[1].

1 Szabó András (2000): Jogállami forradalom és a büntetőjog alkotmányos legitimitása. Aquinas Alapítvány, 28. old.

Ezek szerint az elvárások szerint készült 2003-ban a társadalmi bűnmegelőzés nemzeti stratégiája és a 2003-ban megvalósult pártfogó felügyeleti rendszer reformja. Erre figyeltünk a 2006. január elsejétől működő áldozatsegítő és áldozat-kárenyhítő szolgálat kialakításában is.

A reform mindhárom eleme úgyis felfogható, mint a nagyobb közbiztonság megteremtésére való törekvés. Mivel a biztonság önkorlátozásokkal és külső kényszerekkel elért közös érték, egymásnak feszülő érdekek között kell a kényes egyensúlyt megteremteni. A külső kényszerek legkisebb mértéke is beavatkozást jelent az individuum, a kisközösség életébe, és a szabadság korlátozásával jár. Az egyéni autonómia és a közösségi kontroll kiegyensúlyozása csak az arányosság elve alapján lehet eredményes. Azt tartottuk szem előtt, hogy a büntetéssel a tettet és nem a tettest, és különösen nem az áldozatot kell stigmatizálni. A büntetőjogi beavatkozás mértékének amúgy is határt szabnak az alkotmányban rögzített normák, valamint a büntetőjog nemzetközileg elismert és a hazai jogban kodifikált garanciái. Bűnmegelőzés címén pedig tilos kényszerítő vagy megbélyegzést eredményező intézkedést foganatosítani.

A bűnözés megfékezését társadalmilag elfogadott célként fogtuk fel. De figyelemmel kellett lennünk arra, hogy az ennek érdekében foganatosított intézkedések hatásaként, valamint a bűnözéstől való félelem miatt bizonyos csoportok társadalmi kirekesztése erősödhet. Növekedhetnek a bűnelkövető fiatalokkal, a börtönviseltekkel, a drogfüggőkkel, a hajléktalanokkal, a szegényekkel, a cigányokkal, a menekültekkel szembeni előítéletek. A büntetőpolitikai reformoknak viszont a társadalmi igazságosság elvét kell követniük. Ezért a közbiztonsághoz fűződő érdek érvényesítésében törekedni kell a társadalmi kirekesztés, az előítéletesség elkerülésére.

Ma már az áldozatsegítő politikát mi is az állami büntetőhatalom gyakorlásának alkotmányos kötelezettségei között tartjuk számon. Az új törvény kifejezésre juttatja azt, hogy az állam a méltányosság és a társadalmi szolidaritás alapján segítséget kíván nyújtani azoknak, akiket a bűncselekmények káros következményeitől nem tudott megvédeni. Szolidáris azokkal az áldozatokkal, akik fizikai, lelki és/vagy szociális helyzetükben megrendültek. Az új intézményrendszer elősegíti, hogy jogaikat a büntetőeljárás alatt és azon kívül is érvényesíteni tudják. Biztosítani kell a bűncselekmények sértettjei számára a teljes körű felvilágosítást, az érdekérvényesítésük elősegítését, a peres jogi segítséget, az elsősegély jellegű anyagi támogatást és az uniós elvárásoknak megfelelő állami kárenyhítést. A szolgáltatások igénybevétele azonban nem lehet kötelező. El kell érni viszont azt, hogy az áldozatokat jogaik érvényesítése, a büntetőeljárásbeli kötelezettségek teljesítése folyamán ne érje újabb megbélyegzés, sérelem. El kell kerülni a másodlagos viktimizációt.

Az előbb említett kérdésekben – úgy érzem – szakmai közmegegyezés alapján folyt a munka. A reformfolyamatok elindultak. A társadalmi bűnmegelőzési stratégia megvalósításához most készül a kormány által szentesítendő harmadik cse-

lekvési program. A megreformált pártfogó felügyelet egyre alkalmasabb intézmény a közösségben végrehajtott büntetések körének bővítésére. Az áldozatsegítő szolgálat megfelelő felkészülés után néhány hete már fogadja az érintetteket. A demokratikus jogállam büntetőpolitikájának alapvető reformja azonban még nem fejeződött be. Fontos kérdésekben még nincs közmegegyezés.

Gondjaink közül néhányat szeretnék megosztani önökkel.

Néhány évtizeddel ezelőtt még meggyőződésből elleneztem a megtorláson alapuló büntetőpolitikát. A megtorlást a megbomlott világharmónia olyan helyreállítási kísérletének tartottam, amelyben a szemet szemért, fogat fogért elv célszerűtlen, érzelmileg túlfűtött reakciója él tovább. Hittem abban a Gandhinak tulajdonított bölcsességben, hogy a szemet szemért elv alkalmazása végül is mindenkit elvakít.

Ma már nemcsak tudom és – Szabó Andrással együtt – vallom, hogy a bűncselekmény erkölcsileg elítélendő, racionális értékválasztáson alapuló konfliktusfeloldó és szükségletkielégítő magatartás.[2] Tisztában vagyok azzal is, hogy az erkölcsi értékek megsértése olyan drámai módon mozgat meg érzelmeket, hogy azokat a felelősségre vonásnál nem lehet figyelmen kívül hagyni. A bűnre nem elég bölcsen, javító, segítő szándékkal és ennek megfelelő eszközökkel reagálni. A büntetésnek alkalmasnak kell lennie az érzelmi feszültségek levezetésére is, máskülönben a büntetőpolitika, a büntetés és a bűnmegelőzés racionális céljai nem érhetők el.

Az 1970-es évek végén deklarálták a jóléti büntetőpolitika válságát. A szakmai viták a válság okairól, tehát a büntetőpolitika alapértékeiről folytak. Abban az időben került a kezembe Bibó István 1938-ban írt tanulmánya, amelynek akkor már láttam az értékeit, de még nem értettem meg igazi üzenetét.[3] Később a helyreállító igazságszolgáltatással foglalkozva jöttem rá arra, hogy a megtorlás egy olyan szankciórendszer szerves és elidegeníthetetlen része, amely egy érvényesnek tekintett, tehát valamelyest közmegegyezésen alapuló társadalmi szabályrendszeren alapul.[4] Ezért a büntetéssel kapcsolatos elvárás még az okozott kár teljes helyreállításával sem teljesül. „A megtorlást – írta Bibó – mindenekelőtt határozott és félreismerhetetlenül emocionális jellege különbözteti meg. A megtorlás a jogi eljárások racionalizált és intézményekbe merevített formájában is felháborodásból fakadó és felháborodástól izzó jogkövetkezmény. Ezért nem vagyunk képesek elfogadni egy olyan büntetési rendszert, amely pusztán célszerű védekezésre van beállítva; közönyösnek, túlságosan megértőnek érezzük a bűn-

2 Szabó András (1980): Bűnözés – ember – társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 103-116. old.

3 Bibó István (1938): Etika és büntetőjog. In: Bibó István: Válogatott tanulmányok 1935-1944. Magvető, Budapest, 1986. 161-182. old.

4 Garland, David (1985): Punishment and Welfare, History of Penal Strategies. Gower Publishing, England. Garland, David (2001): The Culture of Control, Crime and Social Order in Contemporary Society. Oxford University Press, Oxford.

cselekménnyel szemben; hiányzik belőle a sértett ember, a sértett közösség felháborodásával való szolidaritás, ami minden intézményes megtorlás jellegzetes vonása."[5]

Mint minden emberi magatartás, a bűncselekmény elkövetése is racionális és egyben érzelmileg motivált viselkedés. A szenvedély, a megaláztatás, az iszonyat, a düh, a bosszúvágy, a szorongás vagy a gyűlölet egyaránt lehet a bűncselekmény forrása és eredménye, egyszerre jellemezheti az elkövetőt és az áldozatot, valamint mindkettő közvetlen környezetét, az őket körülvevő embereket. A büntetőpolitika és a bűnmegelőzés mellőzhetetlen feladata ezeknek az érzelmeknek a „karbantartása", a drámai feszültség levezetése, a követendő erkölcsi értékek megerősítése, a sértett és a megsértett közösség kiengesztelése.[6] Az érzelmi hatásoktól mentes, tisztán célszerűségi szempontokra épülő büntetést például aligha követi a megbánás, a bűntudat kialakulása. Az ilyen szankció nem ébreszthető fel az elkövető rossz lelkiismeretét, és nem alakulhat ki a sértettel való szolidaritás sem. A fel nem oldott konfliktusok pedig károsítják a társadalmi közösségek „kötőszövetét", hatásukra sérül maga a közösség, csökken a társadalom önvédelmi képessége, így a hatékony közösségi bűnmegelőzés esélye is.

A mindig változó, de el nem tűnő megtorlásra való emberi, közösségi, társadalmi igényt még a szervesen fejlődő demokratikus társadalmak is elhanyagolták. A 20. század végén derült ki, hogy a büntetőpolitika inkább elnyomja a feszültség szülte érzelmeket, ahelyett, hogy karbantartaná. A modern államnak ugyanis a kezdetek óta meg kellett fékeznie a vérbosszút, az önbíráskodást, az anarchiát, a féktelen felháborodást. Az egyre fejlettebb jogállami garanciáik éppen ezek elensúlyozását célozták. Az állami garanciarendszer és az azt támogató szakértelem szorításában a 20. századra majdnem teljesen megsemmisült a szimbolikus elégtétel közösségi kultúrája.[7] A 21. század fordulójára az elkövetők és az áldozatok már egy érzelmileg semlegesített, tárgyszerű eljárás részesei lettek. Úgy tűnik azonban, hogy az ésszerűség vezérelte korrekt bánásmód nélkülözhetetlen, de nem elégséges eleme a büntetőpolitikának.[8]

5 Bibó István: i. m. 173. old.

6 Durkheim, Emile (1893): Division of Labor in Society. Free Press, New York, 1964.

7 Az ősi vagy a napjainkban továbbélő törzsi kultúrákban a megsértett közösséget az elkövető a hagyományoknak megfelelő ajándékkal – jószággal, ékszerrel – kiengesztelheti. Ebben az eljárásban a hangsúly nem az átnyújtott „fájdalomdíj" mértékén vagy értékén, hanem a kiengesztelésen van. A megbánás aktusát általában a megbocsátás követi. Ez a rítus tehát nemcsak a vélt igazság helyreállításáról vagy a kár megtérítéséről szól, hanem a formába öntött, koreografált szimbolikus bűnhődéstől a kiengeszteléshez, illetve kiengesztelődéshez vezető folyamatról. Olyan rítusról, amelyet a közösség magáénak érez, amelyben önvédelméről, a közösség értékeinek fennmaradásáról úgy gondoskodik, hogy sem a bűnösről, sem az áldozatról nem mond le, azokat nem zárja ki soraiból. Az afrikai falusi, törzsi kultúrában uralkodó szokásokról Huxley írt. Huxley, Elspeth (1939): Red Strangers.

8 Lásd erről más szempontokra is tekintettel Sajó András (2003): A büntetés költségszemléletű megközelítése című tanulmányát. Belügyi Szemle, 11-12. 42-43. old.

A több mint két évtizede zajló büntetőpolitikai és bűnmegelőzési reformoknak igen nagy a tétje. Bizalmi válság alakult ki a jóléti társadalom filozófiájával és ezen belül a büntetőpolitikával szemben is. A demokratikus országokban egyre hangsúlyosabbá váltak a kontroll eszközei és erősödtek a kényszerítő elemek. A büntetőpolitika – különösen az Egyesült Államokban – már az 1980-as évek elejétől az érzelmileg túlfűtött nagypolitika rangjára emelkedett.[9] Ezt a folyamatot ott nemcsak a börtönnépesség soha nem látott mértékű emelkedése jelezte, hanem az igen hamar kétes hírűvé vált *zéró tolerancia* alkalmazása is. Amerikában azóta a bűnözés ellen meghirdetett „háború" politikai illúzióival is le kellett számolni. A villámháború nem vezetett tartós eredményre, a permanens háborúra pedig a legkorszerűbbnek tartott civilizáció sem tudott berendezkedni. A kontrollnak mint a társadalom szervező elvének alkalmazásába vetett hit azonban tartósnak bizonyult, és ma már az intézményesített kontroll behatolt az intim szférába is. A biztonsági videokamerák árgus szeme elől egyre nehezebb kitérni. A társadalom szinte teljes kapcsolatrendszerére kiterjedő kontroll a természetes kisközösségek önvédelmi képességének hiánya vagy működésük zavarai által okozott társadalmi méretű félelmen, szorongáson alapul.[10]

A nagypolitika játékterébe emelt konfliktusfeloldás ellenőrzéssé egyszerűsödött, hiszen az érintettek részvétele nélkül a hatalom eszközeként valósul meg. Az ilyen megoldások növelik az emberekben a kiszolgáltatottság érzését, hiszen a nemkívánatos káros jelenség következményével szemben rajtuk kívül- és tőlük távolálló erők ígérnek védelmet. Az indulatok szorongásba fordulnak, de könnyen el is szabadulnak. A tartós biztonság az állam által szolgáltatott még több rendőrrel, még több börtönnel, kamerákkal ellenőrzött újabb és újabb terekkel nem teremthető meg.[11] A demokratikus államnak sincs más választása, folyamatosan karban kell tartania a társadalom kötőszövetét, az emberi közösségeket. Ha nincs más csak a kontroll, akkor az a kötőszövetet átmenetileg és fizikailag védi, de az immunrendszert nem táplálja. Éppen ellenkezőleg, gyengíti a lényegét jelentő elemeket, a kötelékeket, az összetartozást, a szolidaritást. Ugyanakkor növeli a

9 Lásd ennek bővebb kifejtését Gönczöl Katalin (2001): A nagypolitika rangjára emelkedett büntetőpolitika. Kritika, 12. sz. 16-21. old. Kerezsi Klára (2001): Az alternatív szankciók helye és szerepe a büntetőjog szankciórendszerében. Büntetőjogi Kodifikáció. 14-24. old. Kerezsi Klára (2004): Kontroll vagy támogatás: az alternatív szankciók dilemmája napjaink büntetőpolitikájában. Akadémiai doktori értekezés, Budapest.

10 Ennek az új rendnek a térfigyelő kamerás rendszer vált a szimbólumává. „A kamerás megfigyelés – állapítja meg Földes Ádám – a saját hatókörén belül lassan bontja meg a társadalom ösztönös egyensúlyi folyamatait. Míg a városi közrendnek hagyományosan a rutin, a természetes figyelem, a lakossági beavatkozás az elsődleges fenntartója, a kamerás rendszer a biztonság hamis ígéretével ezt az önszabályozó rendszert erodálja, és a rend fenntartását teljes egészében a rendőrség feladatává teszi. A spontán rend helyébe a kikényszerített rend lép. Földes Ádám (2004): Árgus szemek. Kamerás térfigyelés Magyarországon. Fundamentum, 2. 38. old.

11 Borbíró Andrea (2004) Társadalmi bűnmegelőzés és az emberi jogi követelmények, Acta Humana, Budapest, 4. sz.

kiszolgáltatottságot, a félelmet, a szorongást, és felemészti a bizalmat. Bizalom nélkül viszont nincs demokrácia. Ezért vállalni kell az értékkonfliktusokkal teli, sokféle kultúrát hordozó közösséggel, közösségi képződményekkel való partnerség „kockázatát".[12] A bizalom az együttműködők között élő és folyamatos érintkezésben alakul ki. A bizalom az együttműködők cselekvésekben edzett önbizalmára épül. A bizalmi állapot az együttműködők konfliktusokkal teli, de egymás számára mégis harmonikusnak minősíthető kapcsolata. Tévedünk tehát, ha abban reménykedünk, hogy az élhető biztonságot szolgáló büntetőpolitika mérnöki, közgazdasági, matematikai módszerekkel megteremthető. Tudomásul kell vennünk, hogy a biztonságot, a rendet nem lehet szolgáltatni, az igazságot pedig nem lehet osztani. Ennek tudatában kell a reformot folytatni, és erre tekintettel kell alakítani a jogalkalmazás és a bűnmegelőzés gyakorlatát.

12 Ennek a szemléletnek még a szabadságelvonás, a börtön körülményi között is helyet kell biztosítani. Lásd ennek bővebb kifejtését Ruzsonyi Péter (2005): A kisebbséghez tartozó fogvatartottak speciális nevelési szükségletei, avagy napjaink egyik interkulturális kihívása. Börtönügyi Szemle, 4. 33-55. old.